NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDA MAJHUL NISBATNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI VA QIYOSIY TAHLILI

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Turizm fakulteti, Xorijiy til va adabiyoti nemis tili yo'nalishi Malikova Ro‘zixon Iqboljon qizi

Annotatsiya:

Ushbu maqolada nemis va o‘zbek tillarida majhul nisbatning grammatik xususiyatlari, ularning shakllanish usullari hamda qo‘llanish holatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Nemis tilida majhul nisbat asosan yordamchi fe’llar orqali yasalishi, o‘zbek tilida esa fe’l negiziga qo‘shimchalar qo‘shilishi orqali hosil bo‘lishi yoritiladi. Shuningdek, ikki til o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlar misollar asosida ko‘rsatib beriladi.

Аннотация:

В данной статье рассматриваются грамматические особенности страдательного залога в немецком и узбекском языках, способы его образования и употребления. Анализируются сходства и различия между двумя языками. В немецком языке страдательный залог образуется при помощи вспомогательных глаголов, а в узбекском языке – с помощью специальных суффиксов.

Annotation:

This article analyzes the grammatical features of the passive voice in German and Uzbek languages, the ways of its formation, and comparative aspects of usage. In German, the passive voice is mainly formed with auxiliary verbs, while in Uzbek it is created by adding suffixes to verb stems. Similarities and differences between the two languages are discussed with examples.

Kalit so‘zlar:

Majhul nisbat, passiv, Passiv, nemis tili, o‘zbek tili, grammatika, qiyosiy tahlil, fe’l, yordamchi fe’l, qo‘shimcha.

Kirish

Til inson tafakkuri, madaniyati va jamiyat taraqqiyotining eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Har bir til o‘zining grammatik tizimi, lug‘aviy boyligi hamda ifoda vositalari bilan boshqa tillardan ajralib turadi. Grammatik kategoriyalar esa tilning ichki tuzilishini belgilovchi asosiy unsurlardan sanaladi. Shunday kategoriyalardan biri fe’l nisbatlari bo‘lib, ular ish-harakatning bajaruvchi, obyekt va natija bilan bo‘lgan munosabatini ifodalaydi. Fe’l nisbatlari orqali harakatning kim tomonidan bajarilgani, kimga qaratilgani yoki bajaruvchining qay darajada muhimligi aniqlanadi. Shu jihatdan nisbat kategoriyasi tilshunoslikda alohida ahamiyat kasb etadi.

Majhul nisbat fe’l nisbatlari tizimida keng qo‘llaniladigan shakllardan biri bo‘lib, unda ish-harakatni bajaruvchi shaxs ko‘pincha noma’lum, noaniq yoki ikkinchi darajali bo‘ladi. Bunday holatda e’tibor harakatning o‘ziga, uning natijasiga yoki obyektga qaratiladi. Shu sababli majhul nisbat rasmiy hujjatlar, ilmiy uslub, matbuot tili, texnik matnlar hamda kundalik nutqda faol ishlatiladi. Masalan, biror voqea-hodisa haqida xabar berishda bajaruvchini ko‘rsatish zarur bo‘lmagan hollarda aynan majhul nisbatdan foydalaniladi.

Dunyo tillarida majhul nisbat turli grammatik vositalar yordamida ifodalanadi. Ayrim tillarda u yordamchi fe’llar va sifatdosh shakllari orqali hosil qilinsa, boshqa tillarda maxsus qo‘shimchalar yordamida yasaladi. Shu nuqtai nazardan nemis va o‘zbek tillarini qiyosiy o‘rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Chunki mazkur ikki til turli til oilalariga mansub bo‘lsa-da, ularda majhul nisbat kategoriyasi mavjud va faol qo‘llanadi. Nemis tili hind-yevropa oilasining german guruhiga kirsa, o‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansubdir. Natijada ularning grammatik qurilishi, fe’l shakllari va sintaktik xususiyatlarida sezilarli tafovutlar mavjud.

Nemis tilida majhul nisbat asosan yordamchi fe’llar hamda Partizip II shakli orqali ifodalanadi. O‘zbek tilida esa fe’l negiziga qo‘shiladigan maxsus nisbat qo‘shimchalari yordamida hosil qilinadi. Bu farqlar ikki tilning morfologik tuzilishi va

tarixiy taraqqiyoti bilan bog‘liqdir. Biroq mazkur vositalarning turlicha bo‘lishiga qaramay, ularning nutqdagi vazifasi ko‘p jihatdan o‘xshashdir. Har ikkala tilda ham bajaruvchi emas, balki harakat yoki uning natijasi markazga chiqadi.

Qiyosiy tilshunoslik nuqtai nazaridan nemis va o‘zbek tillarida majhul nisbatni o‘rganish nazariy hamda amaliy jihatdan muhimdir. Ayniqsa, chet tillarni o‘qitishda, tarjima jarayonida, grammatik hodisalarni to‘g‘ri talqin etishda bunday tahlil katta yordam beradi. Til o‘rganuvchilar ko‘pincha ona tilidagi grammatik shakllarni o‘rganilayotgan tilga ko‘chirishga harakat qiladilar. Shu bois ikki til o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash metodik jihatdan ham zarur hisoblanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi nemis va o‘zbek tillarida majhul nisbatning grammatik xususiyatlarini o‘rganish, ularning yasalish usullarini tahlil qilish hamda qiyosiy jihatdan baholashdan iboratdir. Shuningdek, ushbu maqolada ikki tildagi umumiyliklar, farqlar va qo‘llanish doiralari misollar asosida yoritiladi.

Asosiy qism

Majhul nisbat tilshunoslikda ish-harakatning bajaruvchisi noma’lum, yashirin yoki muhim bo‘lmagan hollarda qo‘llanadigan grammatik shakl sifatida qaraladi. Bunda gap markazida harakatni bajaruvchi emas, balki harakatning o‘zi, uning natijasi yoki ta’sir ko‘rsatgan obyekt turadi. Mazkur hodisa ko‘plab tillarda uchraydi, biroq uning ifodalanish usullari har xil bo‘ladi. Nemis va o‘zbek tillarida ham majhul nisbat mavjud bo‘lib, ularning grammatik tuzilishi turlicha bo‘lsa-da, nutqdagi vazifasi o‘xshash hisoblanadi.

Nemis tilida majhul nisbat **Passiv** deb yuritiladi va u asosan ikki ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: **Vorgangspassiv** hamda **Zustandspassiv**. Vorgangspassiv jarayonni, ya’ni ish-harakatning bajarilish holatini bildiradi. U **werden** yordamchi fe’li hamda asosiy fe’lning Partizip II shakli yordamida hosil qilinadi.

Misollar:

- Das Haus wird gebaut. – Uy qurilmoqda.

- Der Brief wird geschrieben. – Xat yozilmoqda.
- Die Straße wird repariert. – Ko‘cha ta’mirlanmoqda.

Bu misollarda asosiy e’tibor ishni kim bajarayotganiga emas, balki jarayonning o‘ziga qaratilgan. Nemis tilida aynan shu jihat Passiv shaklining asosiy vazifasini belgilaydi.

Ikkinchi tur – Zustandspassiv esa bajarilgan ish natijasida yuzaga kelgan holatni bildiradi. Bu shakl **sein** yordamchi fe’li bilan yasaladi.

Misollar:

- Die Tür ist geschlossen. – Eshik yopilgan.
- Das Fenster ist geöffnet. – Deraza ochilgan.
- Das Zimmer ist gereinigt. – Xona tozalangan.

Mazkur gaplarda ish-harakatning davom etishi emas, balki natijaviy holat aks etgan.

Nemis tilida majhul nisbat zamon kategoriyasi bilan ham chambarchas bog‘liq. Passiv shakllari turli zamonlarda ishlatiladi:

- Präsens: Das Buch wird gelesen.
- Präteritum: Das Buch wurde gelesen.
- Perfekt: Das Buch ist gelesen worden.
- Futur I: Das Buch wird gelesen werden.

Bu holat nemis tilida majhul nisbat tizimi mukammal rivojlanganini ko‘rsatadi.

Bajaruvchini ifodalash zarur bo‘lsa, **von** yoki **durch** predloglari ishlatiladi:

- Das Bild wurde von dem Künstler gemalt.
- Der Text wurde durch den Computer bearbeitet.

Bu yerda bajaruvchi ikkinchi darajali bo‘lsa-da, grammatik jihatdan ifodalash imkoniyati mavjud.

O‘zbek tilida majhul nisbat fe’l negiziga maxsus qo‘shimchalar qo‘shish orqali yasaladi. Eng faol qo‘shimchalar **-il, -in, -l, -n** shakllaridir. Bu qo‘shimchalar fe’l

asosiga qo‘shilib, ish-harakatning bajaruvchisini yashiradi yoki ikkinchi darajaga tushiradi.

Misollar:

- yozmoq – yozildi
- aytmoq – aytildi
- ochmoq – ochildi
- ko‘rmoq – ko‘rindi
- qurmoq – qurildi

Gap tarkibida:

- Kitob o‘qildi.
- Uy qurildi.
- Qaror qabul qilindi.
- Yo‘l ta’mirlandi.

Mazkur gaplarda ishni kim bajargani aniq ko‘rsatilmagan. Asosiy urg‘u natijaga yoki bajarilgan ishga qaratilgan.

O‘zbek tilida bajaruvchini ko‘rsatish zarur bo‘lsa, ko‘pincha **tomonidan** so‘zi ishlatiladi:

- Uy ustalar tomonidan qurildi.
- Qaror komissiya tomonidan qabul qilindi.
- Xat talaba tomonidan yozildi.

Ammo kundalik nutqda bajaruvchini ko‘rsatmasdan ishlatish ko‘proq uchraydi. Bu xususiyat majhul nisbatning tabiiy qo‘llanishini ko‘rsatadi.

Majhul nisbat o‘zbek tilida barcha zamon shakllarida ishlatilishi mumkin:

- Kitob o‘qiladi.
- Kitob o‘qildi.
- Kitob o‘qilmoqda.
- Kitob o‘qilar edi.

Bu esa uning grammatik imkoniyatlari keng ekanini bildiradi.

Nemis va o‘zbek tillarida majhul nisbatning umumiy vazifasi bir xil: harakat bajaruvchisini ikkinchi darajaga tushirish va diqqatni obyekt yoki natijaga qaratish. Har ikki tilda ham rasmiy uslub, ilmiy matnlar, ommaviy axborot vositalari va hujjatlarda keng qo‘llanadi.

Masalan:

- Nemischa: Die Schule wurde gebaut.
- O‘zbekcha: Maktab qurildi.

Ikkala gapda ham maktabning qurilgani muhim, bajaruvchi esa ko‘rsatilmagan.

Shu bilan birga, grammatik tuzilishda farqlar mavjud. Nemis tilida majhul nisbat analitik usulda, ya’ni yordamchi fe’l va sifatdosh orqali hosil qilinadi. O‘zbek tilida esa sintetik usul, ya’ni qo‘shimchalar orqali yasaladi.

Yana bir muhim farq shundaki, nemis tilida jarayon va holat passivi alohida ajratiladi. O‘zbek tilida esa bunday qat’iy bo‘linish mavjud emas, ma’no ko‘proq kontekst orqali anglashiladi.

Masalan:

- Die Tür wird geschlossen. – Eshik yopilmoqda.
- Die Tür ist geschlossen. – Eshik yopilgan.

O‘zbek tilida bu farq ko‘proq fe’l zamoni yoki holat ifodasi orqali beriladi.

Har ikki tilda majhul nisbat uslubiy vosita sifatida katta ahamiyatga ega. Ilmiy matnlarda xolislikni ta’minlash uchun ko‘pincha Passiv shakllar qo‘llanadi:

- Die Ergebnisse wurden untersucht.
- Natijalar o‘rganildi.

Rasmiy hujjatlarda ham bajaruvchini ko‘rsatish zarur bo‘lmaganda majhul nisbat qulay vosita hisoblanadi. Shu sababli u grammatik hodisa bo‘lish bilan birga, muhim uslubiy vosita sifatida ham xizmat qiladi.

Xulosa

Nemis va o‘zbek tillarida majhul nisbat grammatik tizimning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. U ish-harakat bajaruvchisini ikkinchi darajaga tushirib, diqqatni harakatning o‘ziga, uning natijasiga yoki obyektga qaratishga xizmat qiladi. Shu jihatdan har ikki tilda ham majhul nisbat nutqning mazmuniy aniqligi va uslubiy ta’sirchanligini ta’minlovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, nemis tilida majhul nisbat asosan analitik usul orqali, ya’ni yordamchi fe’llar (**werden**, **sein**) hamda Partizip II yordamida yasaladi. O‘zbek tilida esa u sintetik usul asosida, fe’l negiziga **-il, -in, -l, -n** kabi qo‘shimchalar qo‘shish orqali hosil qilinadi. Demak, ikki tilning grammatik qurilishi turlicha bo‘lsa-da, ular bir xil kommunikativ vazifani bajaradi.

Qiyosiy tahlil davomida nemis tilida majhul nisbatning jarayon passivi va holat passivi kabi aniq turlarga bo‘linishi, o‘zbek tilida esa bunday qat’iy tasnif mavjud emasligi aniqlandi. O‘zbek tilida majhul nisbat ma’nosi ko‘proq kontekst, zamon shakllari va gap mazmuni orqali anglashiladi. Bu esa har bir tilning o‘ziga xos grammatik taraqqiyot yo‘liga ega ekanini ko‘rsatadi.

Shuningdek, har ikki tilda majhul nisbat rasmiy uslub, ilmiy matnlar, hujjatlar, matbuot va axborot vositalarida keng qo‘llanilishi bilan ajralib turadi. Chunki bunday matnlarda bajaruvchidan ko‘ra voqea-hodisa yoki natijaning o‘zi muhim hisoblanadi. Shu sababli majhul nisbat uslubiy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, nemis va o‘zbek tillarida majhul nisbatni qiyosiy o‘rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy grammatika, tarjimashunoslik hamda chet tillarni o‘qitish metodikasi uchun ham muhimdir. Ikki til o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni bilish o‘quvchilarning grammatik bilimini mustahkamlaydi, tarjimada xatolarni kamaytiradi va tilni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Раҳматуллаев Ш. **Ҳозирги ўзбек адабий тили грамматикаси.** Toshkent:

O‘qituvchi, 2010.

2. Маҳмудов Н., Нурмонов А. **Ўзбек тилининг назарий грамматикаси.** Toshkent: Fan, 2015.
3. Абдуазизов А.А. **Tilshunoslik nazariyasiga kirish.** Toshkent: Sharq, 2012.
4. Helbig G., Buscha J. **Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht.** Berlin: Langenscheidt, 2016.
5. Dudenredaktion. **Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache.** Mannheim: Dudenverlag, 2018.
6. Eisenberg P. **Grundriss der deutschen Grammatik.** Stuttgart: Metzler, 2017.
7. Iskandarova Sh. **Qiyosiy tilshunoslik asoslari.** Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
8. Haspelmath M. **Understanding Morphology.** London: Routledge, 2020.
9. Crystal D. **The Cambridge Encyclopedia of Language.** Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
10. Ne’matov H., Bozorov O. **Hozirgi o‘zbek tili morfologiyasi.** Toshkent: Universitet, 2014.